

فصل درخشان فرهنگ و تمدن ایرانی

● علیرضا اسماعیلی
عضو هیأت علمی فرهنگستان هنر

دوره صفویه و حضور متخصصان امر در دانشگاه هاروارد برگزار شد.

درواقع این همایش مکمل نمایشگاه شاه‌عباس و هنرهای اصفهان بود که پیش‌تر به همت آنتولی ولش برگزار شده بود و در آن مجموعه کاملی از هنرهای شکوهمند آن دوره، شامل انواع فرش، منسوجات، سفالینه‌ها و کارهای فلزی به نمایش درآمده بود. در این نمایشگاه فقط یک جنبه از هنرهای تجسمی آن دوره، یعنی معماری دوره شاه‌عباس، آن هم در قالب عکس، ارائه شد. بررسی و تفسیر معماری برجسته و ارزشمند این دوره مستلزم بهره‌گیری از فکر و قلم پژوهشگران و اندیشمندان این حوزه بود که برگزاری همایش اصفهان و اختصاص یک سوم مقالات آن به این موضوع تا حدودی به رفع این نقیصه کمک کرد.

این مقالات اندکی پس از برگزاری همایش به کوشش رناتا هولود، دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پنسیلوانیا، و اولگ گرابار، استاد گروه هنرهای زیبای دانشگاه هاروارد، در دو مجلد به وسیله نشریه مطالعات ایرانی منتشر شد. این نشریه نیز که از سوی انتشارات راتلیج منتشر می‌شود، از نشریات معتبر علمی در زمینه مطالعات ایرانی است.

فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران نیز به منظور شناسایی و معرفی شخصیت‌ها و مکاتب هنری کشور، در آذرماه ۱۳۸۵ با دعوت از اندیشمندان و هنرپژوهان داخلی و خارجی، گردهمایی بین‌المللی مکتب اصفهان را برگزار کرد. در راستای برگزاری این گردهمایی علاوه بر ارائه مقالات گروه‌های هشت‌گانه گردهمایی (معماری و شهرسازی، هنرهای نمایشی، موسیقی، ادبیات، حکمی هنری، هنرهای صناعی، نگارگری و خوشنویسی) کتابهای ارزشمندی (اعم از تألیف و ترجمه) نیز منتشر شد که یکی از آنها مجموعه دو جلدی اصفهان در مطالعات ایرانی است.

این مجموعه ارزشمند، به پیشنهاد زنده‌یاد دکتر باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، دبیر گروه علمی معماری و شهرسازی گردهمایی مکتب اصفهان، ترجمه و منتشر شد. از ۳۲ مقاله این مجموعه که اغلب دارای تصویر و عکس هستند، یک مقاله به

■ اصفهان در مطالعات ایرانی

■ رناتا هولود

■ ترجمه محمدتقی فرامرزی و دیگران

■ تهران، فرهنگستان هنر، چاپ اول، ۱۳۸۶، ۲ مجلد

دوره صفویه، از ادوار درخشان فرهنگ، هنر و تمدن ایران اسلامی است؛ به ویژه در مقطع پایتختی اصفهان که با حمایت شاهان صفوی، وجوه مختلف هنر، معماری و حیات فکری و فرهنگی در این شهر به اوج خود رسید و دامنه تحولات آن نه تنها ایران که تمامی کشورهای همسایه را در آن زمان درنوردید؛ که تأثیرات آن تا به امروز نیز در زندگی ما مشهود است.

با توجه به این مهم و در زمانی که علی‌رغم اهمیت اصفهان عصر صفوی، اندک پژوهش علمی و جامعی در این باره صورت گرفته بود، با حمایت موزه هنری فاگ (ماساچوست آمریکا)، «همایش اصفهان» از ۲۱ تا ۲۴ ژانویه ۱۹۷۴ (اول تا چهارم بهمن ۱۳۵۲) با محوریت شناخت هنر و معماری این شهر در

عباسیان تا صفویه: شهر ادغام شده و نهایتاً حصارکشی شده؛ ۳. صفویه تا سلسله قاجار: کلان‌شهر اصفهان. در این مقاله با توجه به منابع موجود و با ارائه طرح و نقشه صرفاً دو دوره نخست مورد بررسی و کنکاش قرار گرفته است.

ماری سویتوچفسکی در مقاله خود به مطالعه عوامل گوناگون مؤثر در تکامل هنر کتاب‌سازی در ایران پرداخته و از متن، عامل زمان، سنت، عنوان، ذوق، قلمرو و سنت‌گرایی به عنوان عوامل مؤثر در پیدایش شیوه و شکل تکامل مصورسازی کتاب در ایران پیش از صفویه یاد کرده است.

خانم آن ماری شیمل با انتخاب «حلیة الاولیاء»، اثر حافظ ابونعیم اصفهانی به عنوان موضوع مقاله خود، به بررسی اوضاع دینی ایران در دوره پیش از صفویه پرداخته است. ابونعیم یکی از چندین شاگرد و پیرو «ابن خفیف» از علمای بزرگ فارس بود که اندکی پس از سال ۱۰۰۰ میلادی، عنوان حلیة الاولیاء را برای اثر تحقیقی خود که در ۱۰ جلد و در شرح احوال اولیا و زهاد و مشایخ صوفیه به نگارش درآورده بود، برگزید. شیمل با انتخاب ابن خفیف عارف به عنوان نماینده اسلام نوع ایرانی در نخستین روزهای شکل‌گیری آن و در واقع «خاتم نسل‌های پیشین و خاستگاه نسل‌های پسین» و شخصیتی محوری که جنبه‌های گوناگون دین اسلام در ایران، در زندگی و تعالیم او در یک جا جمع می‌شوند و نفوذش را در سده‌های بعدی می‌توان مجدداً در میان گروه‌های بسیاری مشاهده کرد، به بررسی اوضاع دینی

زبان آلمانی به وسیله آقای سیامک گلشیری، سه مقاله به زبان فرانسه به وسیله آقای داود طبایی عقدایی و ۲۸ مقاله به زبان انگلیسی به وسیله آقای محمدتقی فرامرزی ترجمه شده است. جلد اول مجموعه مقالات که در پاییز ۱۳۸۵ به وسیله انتشارات فرهنگستان هنر منتشر شد، شامل ۱۴ مقاله با این عناوین است: الگوهای شهری در اصفهان پیش از صفویه / لیزا غلوم‌بیک؛ نظراتی درباره الگوهای شهری / رناتا هولود؛ تکامل سنت‌های مصورسازی کتاب در ایران پیش از صفویه/ ماری سویتوچفسکی؛ نظراتی درباره نقاشی ایران / پریسیلا سوچک؛ حلیة الاولیاء: اوضاع دینی ایران در روزگار پیش از صفویه/ آن ماری شیمل؛ ادبیات در اصفهان پیش از صفویه/ پیتر چلکوفسکی؛ نظراتی درباره ادبیات در دوره پیش از صفویه/ ویلیام هاناوی؛ اصفهان در اوایل عهد صفوی/ هانس رویمر؛ رنگ در معماری صفوی: پخش نور شاعرانه/ نادر اردلان؛ دولت و سیاست اداری در دوره صفویه/ راجر سیوری؛ اظهار نظر/ هانس رویمر؛ ادبیات دوره صفوی: پیشرفت یا انحطاط؟/ احسان یارشاطر؛ دین در ایران عهد صفویه/ سیدحسین نصر؛ ملاحظاتی درباره دین در ایران عهد صفوی/ حامد الگار.

در اینجا اشاره کوتاهی داریم به محتوای چند مقاله جلد اول؛ لیزا غلوم‌بیک در مقاله خود مراحل تکامل حیات شهری اصفهان را به سه دوره تقسیم کرده است: ۱. اواخر ساسانیان - اوایل دوره اسلامی (تا ۷۷۲م)؛ روستاهای اقماری؛ ۲. اوایل

در دوره صفویه، به ویژه در مقطع پایتختی اصفهان، وجوه مختلف هنر، معماری و حیات فکری و فرهنگی در این شهر به اوج خود رسید و دامنه تحولات آن نه تنها ایران که تمامی کشورهای همسایه را درنوردید

ایران پیش از صفویه پرداخته است.

پیتر چلکوفسکی در مقاله خود ضمن معرفی ادبیات در اصفهان پیش از صفویه، و بررسی دلایل بازدارنده پیدایش و رشد شعر در اصفهان دوره صفوی، دو دلیل اصلی این امر را چنین عنوان کرده است: اول اینکه اصفهان محل نشو و نمای ایمان مذهبی، مباحثه و ایدای مذهبی بوده است. شعر فارسی، شعری عرفانی است نه مذهبی و شاعران به روح علاقه‌مندند نه به جزم مذهبی. دوم اینکه اصفهانی‌ها از تملق‌گویی و اظهار بندگی چاپلوسانه، که از ضروریات ادبیات مدح‌آمیز درباری به شمار می‌رود، بیزار بودند.

نادر اردلان هدف از نگارش مقاله «رنگ در معماری صفوی، پخش نور شاعرانه» را چنین عنوان می‌کند: «هدف من در این گفتار گنجاندن دنیای رنگ‌ها در چارچوب سنتی فرهنگ اسلامی ایران، کاوش در انگیزه‌های ادراکی مؤثر در متبلورسازی و اشباع شدید آن در دوره صفویه و نهایتاً دنبال کردن این دنیای رنگ‌ها به شکلی است که در حضور نور مطلق به عدم می‌پیوندد و فانی می‌شود. به همین دلیل، شاهد زایش مفهومی زندگی و مرگ رنگ به عنوان تجلی استعاره‌ای ادواری و در عین حال بی‌زمان مطلق در درون دنیای شکل‌های عرضی خواهیم شد.

راجر سیوری با برشمردن برخی از خصوصیات مثبت دولت، همچون مرزهای سرزمینی، حاکمیت، مشروعیت، حفظ نظام اجتماعی با نظارت بر اقتصاد، دولت و دین، دولت و قانون و دولت و ملت و مطابقت آنها با دوره صفویه، درصدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که آیا صفویه اصولاً چیزی به نام دولت به معنی پذیرفته‌شده این اصطلاح پدید آورده است یا نه؟ و در نهایت به این نتیجه می‌رسد که دولت صفویه بی‌شک به مفهوم «بخشی از جامعه انسانی است که در محدوده جغرافیایی خاصی گنجانده شده‌اند و با اطاعت مشترک از یک پادشاه واحد با هم

متحد می‌شوند». به زعم سیوری این جامعه، یقیناً یک دولت - ملت همانند رایش سوم نبود که خلوص نژادی در آن بیشترین اهمیت را داشته باشد، اما دولتی بود با خودآگاهی قوی ملی و احساس هویت ملی.

احسان یارشاطر در مقاله «ادبیات دوره صفوی: پیشرفت یا انحطاط؟» درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که آیا ادبیات و شعر فارسی در دوره صفوی، چنان که بسیاری از ناقدان گفته‌اند، دچار رکود شده، یا برعکس، از جنبه‌های مثبت نیز برخوردار بوده است. وی ضمن برشمردن جنبه‌های مثبت شعر فارسی دوره صفوی، دلیل اصلی انحطاط آن را گذشت زمان می‌داند و می‌گوید: «شعر فارسی خط سیری عمومی را دنبال کرده است که میان همه هنرها مشترک است. بنابراین خط سیر هنری با سادگی و صراحت آغاز می‌شود و سپس به تدریج به پیچیدگی و مبالغه و اهمیت بخشی به عوامل صوری می‌گراید، تا سرانجام آفرینندگی هنرمند در پیچ و خم تعقیدات و اغراق‌هایی قرار گیرد که دامن‌گیر همه دوره‌های هنر در آخرین مراحل آنهاست».

سیدحسین نصر در مقاله «دین در ایران عهد صفویه» پس از مطرح کردن زمینه‌های گرایش مردم ایران به تشیع، به بررسی فرایند پرشتاب گذر ایران از مذهب سنی به مذهب شیعه و تبدیل آن به کشوری شیعه مذهب پرداخته و می‌گوید: «مذهب در دوره صفویه، نه تنها کلید درک دوره صفویه، بلکه نماینده فصلی نو در تاریخ اسلام و تبلوری نو از امکانات نهفته در سنت اسلامی است. مطالعه الگوی بسیار پیچیده و غنی حیات مذهبی در ایران عهد صفوی نه تنها برای شناخت زندگی در ایران بلکه در دیگر قسمت‌های جهان اسلام و زمانی که منطقه مرکزی این جهان به سه امپراتوری بزرگ، یعنی تیموریان هند، صفویان و عثمانی تقسیم شد، نیز ضرورت دارد.

انتشارات فرهنگستان جلد دوم این مجموعه را با ۱۸ مقاله در پاییز ۱۳۸۶ منتشر کرده است. عناوین مقالات جلد دوم عبارتند از: ملاحظاتی درباره معماری غیرمذهبی اصفهان / جوزیه زاندر؛ بازار بزرگ اصفهان (بازار شاهی) / علی بختیار؛ کاروانسراهای بین‌راهی دوره صفوی / ماکسیم سیرو؛ کاخ‌های اصفهان / اوجینو گالدییری؛ جلوه‌هایی از مجموعه بزرگ صفویه در اصفهان / دونالد ویلبر؛ چند اظهار نظر / مارتین ویور؛ دیدار کنندگان اروپایی از دربار صفویه / سر راجر استیونس؛ نقاشی و حمایت از آن در سلطنت شاه‌عباس اول / آنتونی ولش؛ چند اظهار نظر / بزویل رایبسنون؛ نقاشی‌های دیواری در آثار تاریخی اصفهان سده یازدهم هجری / ارنست گروه؛ پژوهشی در پیوستگی فلزکاری

**کارهای فلزی صفویه نه تنها پدیده‌ای
ناگهانی مرتبط با ظهور سلسله‌ای
جدید نیست، بلکه تداوم سنت پیشین
با استفاده از شکل‌ها و مجموعه
اقلام اجرایی و تکیه قوی بر میراث
خراسانی است**

رسیده‌اند، می‌پردازد. همچنین به بررسی کارگاه هنری شاه‌عباس اول و حمایت و رابطه‌اش با نقاشان و خطاطان و نیز تأثیرگذاری دیگر حامیان غیردرباری در این زمینه پرداخته است.

یکی از مقالات جلد دوم به پژوهش در خصوص فلزکاری دوره صفویه اختصاص دارد. ملیکیان شیروانی در این مقاله سعی در تشریح و اثبات سه نکته داشته است: نخست آنکه کارهای فلزی صفویه نه تنها پدیده‌ای ناگهانی مرتبط با ظهور سلسله‌ای جدید نیست، بلکه تداوم سنت پیشین با استفاده از شکل‌ها و مجموعه اقسام اجرایی و تکیه قوی بر میراث خراسانی است. دوم آنکه در دوره کلاسیک شاه‌عباس دو مکتب وجود داشته، یکی در غرب و دیگری در خراسان. با توجه به اینکه مکاتب مذکور با مصورسازی نسخه خطی ارتباط داشتند، دلایل بسیاری در دست است که با استناد به آنها می‌توان فرض کرد که این نسخ به تدریج از مراحل پیشینی سربرآوردند و تکامل یافتند که اطلاعات ما درباره آنها بسیار اندک است. سوم آنکه مطالعه اشعار عرفانی ملهم از متصوفه که کل این آفرینش‌ها را تشریح کرده، وجود ارتباط با دوره پیشین را اثبات و بر تأثیر گسترده و تردیدناپذیر خراسان در مکتب کلاسیک ایران غربی تأکید می‌کند.

نگاهی به عناوین مقالات و نویسندگان آنها، که همگی از صاحب‌نظران برجسته در حوزه پژوهش خود هستند، بیانگر اهمیت و ارزش این مجموعه وزین است؛ چنانکه علی‌رغم گذشت بیش از سه دهه از نگارش مقالات موردنظر، هنوز معتبر و قابل استناد و رجوع هستند؛ ضمن این‌که ویرایش موشکافانه و محققانه آقای حشمت‌الله انتخابی — که خود اصفهانی است و احاطه کاملی به موضوعات مطرح شده در مقالات دارد — و استناد به پژوهش‌های جدیدتر، با افزودن یادداشت‌ها و پاورقی‌ها به روشن شدن مطالب و رفع برخی اشتباهات نویسندگان مقالات، به‌خصوص در زمینه اسامی اماکن و اشخاص، کمک شایانی کرده است.

در دوره صفویه / ای. اس. ملیکیان - شیروانی؛ اصفهان کهنه، اصفهان نو/ باقر آیت‌الله زاده شیرازی؛ گرایش‌های سبک‌شناختی در دوره شاه‌عباس / ریچارد اتینگهاوزن؛ زندگی خصوصی و چهره عمومی: پیوستگی‌های فرهنگی در معماری خانگی / جان گولیک؛ اقلیت‌های اصفهان: جامعه آرامنه اصفهان ۱۵۸۷ - ۱۷۲۲ م / ۹۹۶ - ۱۱۳۵ ق / وارثان گوربان؛ شهر و رود در ایران: شهرسازی و آبیاری در فلات ایران / برایان اسپونر؛ پایان سخن / رابرت مک ادمز؛ پایان سخن اولگ گرابار.

با توجه به عناوین مقالات جلد دوم می‌توان گفت بخش قابل ملاحظه‌ای از مقالات به معماری دوره صفویه اختصاص دارد. در ادامه اشاره کوتاهی داریم به چند مقاله این جلد؛ جوزیه زاندر در مقاله خود ابتدا به تحلیل فرم‌های هندسی طاق‌ها و نظام ساختاری آنها پرداخته، سپس نمونه‌های برجسته‌ای از کاخ‌ها و منازل را در ارتباط با تضاد نو و کهنه، یا در روابط بین معماری درباری و منازل اشرافی، یا در جستجوی رابطه‌ای منطقی بین فرم و ساختار انتخاب و به ویژگی‌های معماری صفوی اشاره کرده است. در پایان هم مسئله آموزش فرهنگی معماران عهد صفوی را مطرح نموده است.

اوجینو گالدیری که خود عضو اصلی هیئت ایتالیایی ایزمئو به ریاست جوزیه توچی برای مرمت بناهای تاریخی اصفهان بوده است در مقاله خود ضمن اشاره به فعالیت‌های این هیئت به بررسی سبک‌شناسانه و ساختاری کاخ‌های عالی‌قاپو، چهلستون و هشت بهشت پرداخته است.

سرراجر استیونس در مقاله خود برانگیخته شدن علاقه غربیان به تجارت با شرق، دشمنی مشترک ایران و اروپای غربی با امپراتوری عثمانی، رفتار مناسب شاه‌عباس با مسیحیان، آزادسازی بندرگاه‌های ایران در خلیج فارس از سلطه پرتغالی‌ها، گزارش‌های راه یافته به اروپا در خصوص شگفتی‌های سرزمین ایران و افزایش تعداد اروپاییان برخوردار از امکانات و انگیزه سفر به ایران را از مهم‌ترین عوامل افزایش تعداد دیدارکنندگان اروپایی از ایران از قرن هفدهم میلادی ذکر کرده و به معرفی آن دسته از اروپاییانی که به صورت وقایع‌نگار به ارائه تصویرهای کامل و غالباً رنگارنگ از اصفهان، زندگی دربار و آداب و رسوم محلی پرداخته‌اند، می‌پردازد.

آنتونی ولش در مقاله «نقاشی و حمایت از آن در سلطنت شاه‌عباس اول» به معرفی شیخ محمد، محمدی، سیاوش گرجی، صادق بیگ افشار، رضا عباسی و حبیب‌الله ساوجی به عنوان مهم‌ترین نقاشانی که از زمان مرگ شاه تهماسب (۹۸۴ ق) تا مرگ شاه‌عباس (۱۰۳۸ ق) در تاریخ نقاشی ایران به ظهور